

1.1. Társadalmi viszonyok és szociális kérdés 1867–1918

1.1.1. A polgárosodás színe és visszája. A dualizmus korának magyarországi társadalma (Olasz Lajos)

A dualizmus kora a gazdasági és társadalmi modernizáció, a kiteljesedő polgárosodás kulcsidőszaka volt Magyarországon. A gazdaság növekedése évi átlagban 2–2,5%-ot ért el, ami megelőzte az Osztrák–Magyar Monarchia másik részének az ún. örökös tartományoknak a fejlődési ütemét. A modernizációs folyamat azonban az élet különböző területein eltérő módon, és földrajzi régiótól, társadalmi rétegtől, településformától függően eltérő mértékben érvényesült. Mély szakadék választotta el a nyugat-európai mintákat idéző középső és nyugati országrészeket az évszázados elmaradást tükröző keleti peremvidékektől, a világvárossá fejlődő Budapestet az Alföld kies tanyavilágától, a középosztály kényelmes életviszonyait a mezőgazdasági munkások napi megélhetési gondjaitól.²

A fejlődés ellentmondásosságát fokozta, hogy a gazdaság, a társadalmi és politikai élet vagy a kultúra területén teret nyerő polgári sajátosságok mellett széles körben fennmaradt és továbbra is jelentős szerepet játszott a tradíció, korábbi társadalmi viszonyok számos eleme. A felbomló rendi társadalom jellemzői a polgárosodás felgyorsulásával sem tűntek el, nem adták át a helyüket a modernitásnak. Az élet minden területén, minden rétegben, foglalkozási ágban együtt léteztek a régi szokások, szabályok, viszonyrendszerek, kommunikációs formák, és a kialakuló új polgári struktúrák. A nemesség születési előjogai és a polgári participáció, az uradalmak patriarchális viszonyai és az önálló áru-termelő parasztgazdaság, a kiszolgáltatott kézműves inasok, tanoncok és a szakképzett, önszerveződő gyári munkásréteg egyszerre volt jelen a régi, rendies és a modern polgári viszonyok bonyolult világában. Látszólag egymástól függetlenül, eltérő értékeket, eszméket, társadalmi törekvéseket képviselve, valójában viszont szoros kölcsönhatásban, egymásra reflektálva. Ezt a jelenséget nevezte Erdei Ferenc „kettős” társadalomnak.³

A dualizmus kori modernizáció közvetlen előzményei között nemcsak az 1848-as polgári forradalom gazdaság és társadalom átalakító törekvései, hanem a szabadságharc leverését követő abszolutizmus időszaka is szerepet játszott. A forradalom idején hozott törvényeket ugyan megsemmisítette a császár, a polgári viszonyok azonban az egész birodalomban fokozatosan tért hódítottak, így számos 1848-as rendelkezés (népképviselés, közteherviselés), újra bevezetésre került. Ezek közé tartozott 1853-ban a jobbágyszabadítás is, amely során 640 000 család szabadult fel a korábbi

2 Gerő 2014. 54–55.

3 Erdei 1980. 293–295.; Kövér 2002. 276–278.

8 millió katasztrális hold (kh) úrbéres telek állami megváltásával, és lett 10–15 holdas birtokos paraszt. A házzal és kisebb kerttel rendelkező felszabaduló zsellér családok száma 910 000 volt, számukra a mezőgazdasági bér munka kínált megélhetést, míg 200 000 család föld és ház nélkül vált szabaddá, és maradt cselédként volt földesura birtokán vagy a fejlődésnek induló városokban keresett munkát. Egyéni megváltás útján további 1,5 millió kh maradvány föld került a parasztok kezébe, kis birtoktestek formájában, melyhez főként a telkes jobbágyoknak, esetleg a házas zselléreknek volt esélyük hozzájutni. A felszabaduló jobbágyok 44%-a rendelkezett saját gazdasággal, a többieknek (mintegy 3,5 millió fő) nem volt birtoka.⁴

A dualizmus kori Magyar Királyság alatt, az 1868-tól viszonylag széleskörű önállóságot élvező Horvát- és Szlavonország nélküli, 282 870 km²-es Magyarországot értjük. Ennek népessége az I. világháborúig dinamikusan növekedett, 1850-ben 11 364 220 fő, 1880-ban 13 749 603 fő, 1910-ben pedig 18 264 533 fő volt. A népességnövekedés fokozottan érvényesült az ország középső területein, a jelenlegi Magyarországhoz tartozó 93 030 km²-en, itt a többi régióhoz viszonyítva kétszeres volt a lélekszám emelkedése. A mai országterület lakossága az 1880-as 5 329 191 főről, 1910-re 7 612 114 főre nőtt.⁵

A születések száma a századfordulóig viszonylag magas volt, a születési ráta 42–43 ezrelék körül alakult. Ezt követően az I. világháborúig 35 ezrelékre csökkent. Ennek részben a nyugati modernizációs hatások, az életviszonyok, a gondolkodásmód megváltozása, a módosabb rétegekben kitolódó ifjúkor, az egyéni igények fokozottabb érvényesítésének szándéka állt a háttérben. Másrészt a gazdasági nehézségek nyomán főként a kisbirtokosi körben alkalmazott hagyományos születéskorlátozás korábbi gyakorlata élt tovább. A gyermekek döntő többsége házasságban született, csak 10% körül volt a házasságon kívüli születések aránya. Ez a városokban 15–17%-ot is elért, a falvakban azonban csak 5–7% körül mozgott. A legtöbb házasságon kívüli gyermek ipari napszámos, illetve házi cseléd anyától született.⁶

A nyers halálozási arány a kiegyezést követő évtizedekben 32–34 ezrelék körül mozgott, majd a századforduló után 25–26 ezrelékre csökkent. Országos járványok a dualizmus időszakában már nem voltak, csak 1872–1873-ban söpört végig a keleti országrészekben és Erdélyben egy kolerajárvány, amely egy írásos gazdasági időszakban tört ki, és mintegy 350 000 áldozatot követelt. Az 1880-as évektől megélénkülő gazdasági konjunktúra, a civilizációs fejlődés, az egészségügyi és higiéniai viszonyok javulása, a szociális szolgáltatások bővülése, a hatékony közegészségügyi intézkedések, illetve az egészségmegőrzéssel kapcsolatos polgári szemlélet terjedése nyomán a halálozási ráta fokozatosan csökkent. Az orvosok száma megkétszereződött, (1910-ben 10 000 lakosra 3 orvos jutott), az országban mintegy 400 kórház működött. A kötelező védőoltás bevezetésével sikerült megfékezni a himlő pusztító hatását. Erősödött viszont, főként a zsúfolt városi peremkerületekben a tbc terjedése.⁷

4 Kövér 2002. 266–267., 276–278.; Böhm 1999. 47.

5 Hanák 2001. 39.; Kovacsics 1997. 254–258.

6 Katus 2002. 143–146.; Klinger 1997. 317–319.

7 Tóth 1998. 408–409.; Hanák 2001. 40.; Katus 2002. 143–146.

Súlyos probléma maradt az európai összehasonlításban is kiemelkedően magas csecsemő- és gyermekhalandóság. A csecsemőhalandóság (1 éves kor alatt) 1890-ben 275, 1910-ben 206 ezrelék volt, míg az európai átlag 173 és 125 körül alakult. Ezer gyermekből 5 éves korig 1890-ben 388, 1910-ben 306 halt meg. Az okok között a megfelelő ételmezés hiánya, a gyors urbanizációt kísérő egészségtelen lakáskörülmények, a házasságon kívül születéssel szembeni előítéletesség, és a „porosz”, a gondoskodás helyett fegyelmező gyermeknevelés szerepelt. A századforduló időszakára jelentősen nőtt a gazdaság népességeltartó képessége, javult az egészségügyi ellátás, széles körben elterjedtek a védőoltások, és a nyugat-európai minta alapján fokozottabb társadalmi figyelem fordult a gyermekek és anyák felé.⁸

A természetes szaporodás az 1880-as évektől az I. világháborúig 10–11 ezrelék körül mozgott. Az ország lélekszámát a természetes szaporodás trendjei mellett, a Monarchián belüli migráció, a 19. század második felében jelentős, keletről történő bevándorlás, majd az 1880–1910-es időszakban közel 1,5 millió fős kivándorlás befolyásolta. A belső migráció az országon belül általában a falvakból a városok felé, régiókat tekintve a sűrűbben lakott északi területekről az Alföld és a Délvidék irányába folyt. A Monarchia egészét tekintve Alsó-Ausztria volt a fő célpont. 1880-ban 180 000, 1910-ben 270 000 magyar munkavállaló dolgozott Ausztriában. A határokon túlra vándorlás elsősorban az Egyesült Államokba irányult, a külföldre menők egynegyede azonban néhány év elteltével hazatért. A kivándorlás elsősorban a rosszabb gazdasági helyzetben lévő peremvidékek lakosságát érintette nagyobb mértékben.⁹

A nemek aránya viszonylag kiegyenlített volt. Általában 5–6%-kal több fiúgyermek született, de a magas gyermekhalandóság kiegyenlítette az arányokat. Az erőszakos halálokok, illetve a kivándorlás nagyobb mértékben érintette a férfilakosságot, így 1880-ban 8 ezrelékes, 1910-ben 4 ezrelékes nőtöbbség volt az országban. A korfa, vagyis a különböző korosztályok aránya egy lassan felfelé szélesedő trendet mutatott. Míg 1870-ben a 14 év alattiak aránya 38%, a 60 év felettieké pedig 6% volt, 1910-ben ezek az adatok 35%-ra és 8%-ra módosultak. A magas fiatalkori halálozási arány miatt a születéskor várható élettartam európai összehasonlításban viszonylag alacsony, mindössze 42 év volt.¹⁰

A házasságkötés tekintetében a magyarországi társadalom sajátos átmenetet tükrözött a nyugat- és a kelet-európai minták között. Nyugat-Európában már általános jelenség volt a nők későbbi 25 év utáni házassodása, ami lerövidítette a házas termékenység (15–49 év) időszakát, és jelentős volt az egyedülállók (szinglik) aránya is. Kelet-Európában a nők átlagéletkora az első házasságkötéskor 16–18 év volt, és a felnőtt nők döntő többsége megházasodott. Az átlagot tekintve Magyarországon a századforduló időszakában a nők 20, a férfiak 23 éves korban kötötték az első házasságot. 1910-ben a 15 év feletti nők 63%-a élt házasságban, 29% volt egyedülálló, 8% pedig özvegy, illetve elvált. A házasságban élők aránya alacsonyabb volt az oroszországi és a balkáni államok adatainál, de magasabb a nyugat-európai országokénál.¹¹

8 Gerő 2014. 56–57.; Faragó 2003. 454.

9 Gyáni – Kövér 2006. 62–64.; Thirring 1904. 8–12.

10 Klinger 1997. 308.

11 Gyáni – Kövér 2006. 46.; Klinger 1997. 309–310.

Magyarország északi, középső és nyugati régióiban általában a kiscsalád, illetve a kiterjesztett családi háztartás volt a jellemző. Ez esetben rendszerint 3 generáció élt együtt, a nagyszülők, egy házas gyermek és az unokák. A kiterjesztés időnként a nem házas testvért is érintette. A városokban jellemző volt a nukleáris család, a két generációs (szülő, gyerek) háztartás. Az ország keleti és déli területein viszont a kiterjesztett háztartások mellett jelentős arányban jelen volt a hagyományos nagycsalád, a 20–25 főt is összefogó vagyoni, termelési, ellátási közösség, a nagyszülőket, a házas gyerekeket, az unokákat egyesítő családi forma.¹²

A Magyar Királyság vegyes nemzetiségi összetételű volt, a 19. század közepén a lakosság mindössze 35%-a tartozott a magyar etnikumhoz. Az ország középső zónájában, a jelenlegi Magyarország területén ez az arány elérte a 49%-ot. A dualizmus időszakában fokozatosan nőtt a magyar anyanyelvűek aránya, ami 1880-ban 45%-ot, 1910-ben pedig 54%-ot tett ki. Ez utóbbi népszámláláskor a románok aránya 16%, a szlovákoké 11%, a németeké 10%, a délszláv népeké 5%, a ruszinoké 3% volt. A magyar elem gyors növekedését részben a magas természetes szaporulat, a centrális elhelyezkedésből adódó gyorsabb gazdasági és civilizációs fejlődés, és az ezzel együtt járó természetes asszimiláció biztosította. A különösen a németek és szlovákok körében jellemző folyamat mögött elsősorban a városiasodás, az iparosodás, a magyar államnyelvű közszolgálat hatása húzódott meg. Szerepet kapott ebben a korábbi nagy telepítések során anyanemzetüktől elszakadt, magyar környezetbe került, saját értelmiséggel kevésbé rendelkező parasztközösségek természetes erodálási folyamata is. Ugyanakkor a kormányzati politika is nyomást gyakorolt a magyarországi nemzetségekre, számos intézkedéssel igyekezett gyorsítani és kiszélesíteni az asszimilációs folyamatot.¹³

A magyar népesség növekedését eredményezte, hogy relatíve kisebb volt a kivándorlók aránya, mint a peremvidékeken élő népeké, ugyanakkor a bevándorlás és a belső migráció növelte az asszimilálódók számát. A 19. század második felében zajló nagyarányú zsidó bevándorlás nyomán az 1850-es 339 816 fős zsidó népesség 1910-re 911 227 főre emelkedett, amelynek 77%-a magyarnak vallotta magát. A cigányság, amelyet a zsidósághoz hasonlóan nem nemzetiségi, hanem etnikai közösségként tartottak nyilván, anyanyelvként általában a környezete nyelvét használta. Az 1893-as összeírás során talált 274 940 fő 38%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, a mai Magyarország területén élő mintegy 65 000 főnek pedig a 80%-a. A természetes asszimiláció mellett azonban számottevő volt a nemzetiségekkel szembeni diszkrimináció, a magyarosító intézkedések hatása is, melyek a közélettől az oktatásig számos területen jelentkeztek.¹⁴

A nemzetiségi kérdés a korszak súlyos problémája volt. A magyar elit feltétlenül ragaszkodott politikai vezető szerepéhez, de a nemzetiségeket nem az egyéni vagy kollektív jogok bővítésével, autonómia biztosításával, hanem az asszimiláció révén akarta megnyerni. A Magyarországon élő népek a 19. század során önálló kulturális

¹² Katus 2002. 153–155.

¹³ Hanák 2001. 41.; Ajtay 1914. 4–7.

¹⁴ Wetzl 2011. 32–34.; Romsics 2010. 48–50.

nemzetekké szerveződtek. Mivel saját gazdasági, politikai elitjük, nemességük, nagypolgárságuk nem volt (beolvadt a magyar elitbe), a társadalmi, szociális ellentétek nemzeti jelleget öltöttek. Az 1848-ban a magyar forradalomtól várt jogok elmaradása után több nemzetiség Bécs mellé állt. A dualizmus korában a feszültségeket a bécsi udvar taktikái mellett a határokon túlról érkező politikai befolyás, a szerb és román nacionalizmus, illetve az Oroszország által propagált pánszláv nézetek terjedése is fokozta. Élezte a feszültségeket, hogy a nemzetiségi társadalmak agrárjellegűek voltak és a kevésbé fejlett perifériákon éltek, így körükben a dualizmus társadalmi problémái halmozottan jelentkeztek. Az elmaradott viszonyok, megélhetési nehézségek, a diszkriminatív hatású intézkedések csak erősítették a nemzeti eszmével mozgósító elkülönülési, elszakadási törekvéseket.¹⁵

A vallási összetételt tekintve, 1910-ben a lakosság 49%-a római katolikus volt. Az ortodox felekezetűek aránya 13%-ot, a görög katolikusok aránya 11%-ot tett ki. A protestánsok között 14% volt a reformátusok aránya, 7% az evangélikusoké és 0,4% az unitáriusoké. Az izraeliták aránya 5%-ot tett ki. Egyes esetekben szoros kapcsolat alakult ki a vallási és nemzetiségi hovatartozás között. A szerbek és románok döntő többsége ortodox felekezetű volt, a ruszinok nagy része görög katolikus. A szerb és román ortodox egyház „nemzeti egyház” jelleggel működött Magyarországon, meghatározó szerepet játszott az identitástudat kialakításában, a kulturális hagyományok őrzésében, a közösségszervezésben és a társadalmi törekvések artikulálásában. A horvátok római katolikus, a szlovákok római katolikus és evangélikus felekezetűek voltak. Esetükben az egyházak kevésbé segítettek a nemzeti törekvéseket, mert ugyanezen felekezetekhez tartozott a magyarok és németek többsége is. A magyarok körében a római katolikusok aránya 58%, a reformátusoké 26%, az izraelitáké 7%, az evangélikusoké 4%, a görög katolikusoké 3%, az unitáriusoké 1% volt.¹⁶

A 6 ún. történelmi egyház (bevett felekezet), a római katolikus, görög katolikus, görög keleti, református, evangélikus és unitárius, a hitéleten túl széleskörű társadalmi és kulturális feladatokat látott el. Állami támogatásban részesült, és vezetői bekerültek a parlament felsőházába. 1895-től ezek közé lépett az izraelita egyház is. Az elismert egyházak (baptista, muszlim) önkormányzattal és bizonyos társadalmi mozgástérrel rendelkeztek, de állami szubvenciót nem kaptak, és politikai, közéleti szerepet nem játszottak. A római katolikus egyház különleges pozíciót töltött be a társadalomban. Nem volt ugyan „állam-egyház”, de az ország egyik legnagyobb földbirtokosaként (1,6 millió kh), a közoktatásban betöltött 50%-os részesedésével, állami reprezentációs funkcióival (koronázás) kiemelt országos intézménynek számított. A római katolikus egyház nem önkormányzati alapon működött, hanem egyházi ügyekben a Szentszék, szervezeti és társadalmi téren az uralkodó (a főkegyúr) irányítása alatt állt. Az 1895-re a „kulturharc” során megszületett egyházpolitikai törvények, a kötelező polgári házasság és anyakönyvezés bevezetése bizonyos mértékig korlátozták az egyházak társadalmi súlyát. A szekularizáció azonban csak felemás módon valósult meg.¹⁷

15 Szarka 2004. 17.; Fónagy 2001. 192–195.; Mocsáry 1886. 62–66.; Nagy 2018. 228–231.

16 Dobszay – Fónagy 2005. 418–420.

17 Romsics 2010. 50–53.

Az oktatás tekintetében a kiegyezést követően gyors ütemben emelkedett az írástudók aránya, ami 1880-ban 41%-ot, 1910-ben már 67%-ot tett ki. Az örökös tartományokban ugyanez idő alatt ez 66%-ról 77%-ra nőtt. Jelentős különbségek voltak az ország centrális régiója és a peremvidékek lakossága, és ehhez kötődve a magyarok és más nemzetiségűek között. Míg a magyar társadalom 80%-a tudott írni és olvasni, az erdélyi románságnak csak 33%-a. A kor társadalmi szokásai miatt, komoly eltérés volt a férfiak és nők iskolázottsága között. A magyar népességen belül a férfiak 83%-a, a nők 76%-a volt írástudó, az erdélyi románság körében ez 41% és 25% volt. A férfiak és nők írni-olvasni tudása közötti különbség a polgárosodás szintjét jelezte, mert a polgári viszonyok terjedésével csökkent a különbség.¹⁸

Az oktatási rendszer alapját a 6 osztályos elemi iskola képezte, amely után a tovább nem tanulók számára elvileg 2–3 év ismétlőiskola következett, heti néhány órás oktatással. A gyakorlatban azonban sokan ezt már a munka miatt nem teljesítették. A továbbtanulók az elemi 4. osztály után különböző 4–6 osztályos általános vagy szakirányú képzésekre jelentkezhetek (polgári iskola, ipari tanonc, alsókereskedelmi, földműves iskola). Ezen iskolák elvégzése után, 14 éves kortól a középiskolai oklevelet nyújtó tanulmányok következhetek, (felsőkereskedelmi iskola, tanítóképző). A humán jellegű gimnázium és a természettudományok oktatására koncentráló reáliskola 8 osztályos képzést nyújtott, 10–18 év között. A népiskolák döntő többsége egyházi fenntartású volt: a kiegyezés idején működő 13 798 népiskolából 91%, 1910-ben 16 455 elemi iskolából 73% (18% állami, 8% községi). A gazdaságilag fejlettebb régiókban nagyobb volt a továbbtanulók aránya is. 1910-ben a magyarországi társadalom mintegy 2,4%-a rendelkezett érettségivel, ami ebben az időben 12 év tanulás után magas iskolai végzettségnek számított, és komoly presztízst biztosított. Ez az arány a magyar anyanyelvűek körében 3,5%, a németeknél 1,9%, a horvátoknál 1,2% volt.¹⁹

A dualizmus korában jelentősen átalakult a településszerkezet. 1850-ben még 64 szabad királyi várost és 855 mezővárost tartottak nyilván, melyek közül azonban csak 200 volt valóban városias jellegű. Az 1870-es években több törvénnyel újraszabályozták a települések jogállását. 1876-ban komoly városszelekciót hajtottak végre, csak a lélekszám és funkció tekintetében valóban városi jellegű települések tarthatták meg ezt a rangot. Az 1873-ban Buda, Pest és Óbuda egyesítésével létrejött főváros mellett 24 törvényhatósági jogú város (12 000 főnél népesebb), és 112 rendezett tanácsú város volt az országban. Budapest lélekszáma a kiegyezést megelőzően csak 270 000 fő volt, 1910-ben viszont már meghaladta a 880 000 főt. A városlakók aránya folyamatosan emelkedett, 1870-ben 15%, 1910-ben 24% körül alakult. Ez elmaradt a nyugat-európai adatok mögött, Franciaországban 39%, Németországban 49% volt a városlakók aránya. Ráadásul az agrárterületeken lévő városok lakosságának mintegy 30%-a nem a belterületen, hanem a tanyavilágban élt.²⁰

Budapest az I. világháború előtt már európai léptékkel mérve is nagyvárosnak számított, valójában azonban csak a belső kerületei mutattak metropolisz jellegét. A

18 T. Kiss 2012. 26., 35–36.; Fónagy 2001. 208–209.

19 Kelemen 2001. 60–61.; Romsics 2010. 41–42.; Zigány 1918. 13–18.

20 Gyáni – Kövér 2006. 54–55.; Tóth 1998. 413–414.; Böhm 1999. 30.

külvárosok nem sokban különböztek az alföldi mezővárosok képétől. Budapest házainak 54%-a földszintes volt, ami Bécsben 12%, Párizsban 6% körül alakult. Országosan a 3 vagy többemeletes házak aránya 1870-ben csak 2,5%-ot, 1910-ben már 16%-ot tett ki, azonban ez is csak kevesebb, mint fele volt a nyugat-európai átlagnak. A középítkezések tekintetében viszont Budapest felvette a versenyt a nyugati nagyvárosokkal. Az Európában második földalatti vasút, a pályaudvarok, a hidak, a Hősök tere és a Parlament gazdasági erőt, prosperitást sugároztak. Fejlődött az infrastruktúra. A köz- és magánvilágítást a városokban, a helyi gázgyárak által előállított városi gáz biztosította. Az 1870-es évektől megindult a villanyvilágítás kiépítése. A helyi közlekedésben egyelőre a lovak játszották a főszerepet, a kötött pályás lóvasút, a lóvontatású omnibusz és a taxit helyettesítő fiáker, konflis. A gépesítés azonban gyorsan utat tört magának. Budapesten az I. világháború előtt már 120 km villamos vonal épült ki, amelyen 1910-ben 1,1 millió utast szállítottak. Lassan terjedt az új közlekedési eszköz, az autó is. Gépkecsiből 1905-ben még csak 159 darabot tartottak nyilván.²¹

Míg Budapest és néhány más nagyváros (Pozsony, Kassa, Szeged, Kolozsvár) belső kerületei már a modern polgári Nyugat-Európa viszonyait idézték, a nagy lélekszámú alföldi mezővárosokban éles volt a különbség a főtér körüli téglafalú, cseréptetős középületek, üzletek és lakóházak kisebb szigete, illetve a külváros kövezetlen, csatornázatlan, falusias külsejű parasztházakból álló utcái között. A kisvárosok, falvak földszintes épületei döntően vályogtégelákból épültek, nád- vagy zsúptetővel. A legelmaradottabb képet a tanyavilág tükrözte. 1910-ben mintegy 2 millió fő élt tanyákon és pusztai szállásokon, ahol nem a városi színvonalú szolgáltatások (ügyintézés, oktatás, egészségügyi ellátás) hiánya jelentett gondot, hanem a közlekedés, a hírközlés, a tájékozódás elemi feltételei sem álltak rendelkezésre.²²

A gazdaság szerkezetét és a nemzeti jövedelem kitermelését tekintve Magyarország a 19. században agrárországnak számított. Ebben nagy szerepet játszott a Habsburg Birodalmon belüli munkamegosztás, amely keretében Ausztria és Csehország elsősorban iparcikket, a magyar területek pedig élelmiszert és mezőgazdasági nyersanyagot állítottak elő. 1870-ben a foglalkoztatottak 75%-a élt a mezőgazdaságból. A kiegyezést követően felgyorsult az ipar és a forgalmi ágazatok (kereskedelem, szolgáltatás, hitelélet, közlekedés) fejlődése, részben a hazai birtokosok és a növekvő számú polgári vállalkozó, részben az örökös tartományokból érkező jelentős számú vállalkozó és szakmunkás révén. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 1910-re 63%-ra csökkent, miközben az iparból és forgalomból élők aránya 27%-ra emelkedett. Németországban ez az arány 50% és 37%, Romániában viszont 80% és 13% volt. A foglalkozásszerkezet régióként jelentős különbségeket mutatott. Az ország fejlettebb, nyugati és centrális körzeteiben élő német és magyar lakosság körében az agrárnépesség aránya 52–53%-ot tett ki, az iparból és forgalomból élők aránya pedig elérte a 34–35%-ot, ami már megközelítette a németországi adatokat.²³

21 Romsics 2010. 67–68.

22 Beluszky 2002. 212–217.

23 Romsics 2010. 52–53.

A vagyon, a presztízs, az erőforrások feletti rendelkezés és a gazdasági, társadalmi döntésekben való részvétel alapján a dualizmus kor társadalma négy nagyobb rétegre bomlott. A politikai és gazdasági elit a lakosság mindössze 1%-át tette ki. Ezen belül 0,6% volt a nagybirtokosok és 0,4% a polgári eredetű nagyvállalkozók aránya. A középosztály a nyugat-európai társadalmakkal összehasonlítva viszonylag szűk réteget, 19%-ot képzett, ezen belül is a többség, 13% a tradicionális nemesi, középbirtokosi csoportokból került ki, és csak 6% volt a polgári eredetű középosztálybeli. A magyar társadalom legszélesebb rétegét az önálló vagy alkalmazotti kisegyzisztenciák tették ki, 51%-kal. Ezen belül a birtokos parasztság 37%-kal, a polgári kisvállalkozó, alkalmazott és nagyipari munkások 14%-kal voltak jelen. A társadalom legszegényebb és legkiszolgáltatottabb rétegét a mezőgazdasági munkások (24%), illetve a városi nap-szamosok és házicselédek (5%) jelentették.²⁴

Az 1000 kh feletti nagybirtokkal rendelkező földtulajdonosok többsége az arisztokrácia (főnemesség) képviselője volt (700–800 család). Az etnikailag vegyes összetételű, az európai arisztokráciával szoros rokoni kapcsolatban álló magyar főnemesség maga is belső rétegekre tagolódott. A Habsburg család tagjai királyi hercegi címet viseltek. Ezzel kiemelkedtek a másik 8 hercegi család közül. Őket a grófok, az örögrófok és a bárók követték. Az arisztokrata címek adományozására, amely alapját a középkor folyamán elsősorban a katonai vagy hivatali teljesítmény jelentette, a 19. század második felében már csak néhány esetben került sor. Ez alól kivételt képezett a bárói cím, amelyet a birodalomnak tett gazdasági szolgálat révén is meg lehetett szerezni. Az új bárók és köznemesek 48%-a gazdasági teljesítmény után kapta a címét, 31% magas rangú katonaként, 21% pedig főtisztviselőként szolgált a dinasztiát. Nem minden nagybirtokos volt arisztokrata, a 19. század végén különböző intézmények (jogi személy) és növekvő számú polgári vállalkozó tartozott ebbe a csoportba.²⁵

A főnemesség életmódja, gazdasági és közéleti szerepe révén egyaránt a társadalom fölé emelkedett. A termőterület jelentős része az ő kezükben volt, de a felgyorsuló tőkés fejlődés lehetőségeit látva számos arisztokrata család kezdett ipari, kereskedelmi vagy pénzügyi tevékenységbe. A kiegyezés idején még minden arisztokrata család jelen volt a parlament főrendi házában, amely 82%-ban főnemesekből állt. Az 1885-ös parlamenti reform, azonban vagyoni feltételhez kötötte a parlamenti tagságot, ami évi 3000 forint egyenes adó volt. Ennek nyomán 699 főről 205 főre csökkent az arisztokrácia felsőházi képviselete. Közéleti szerepük így is jelentős maradt. A képviselőházban 15% volt az arányuk, a korszak 16 miniszterelnöke közül 10 (63%), 111 minisztere közül 38 (34%) tartozott az arisztokráciához. A külügyi tárca és a diplomáciai testület mintegy 50%-át arisztokraták tették ki, akik iskolázottságukat, nyelvismeretüket és nemzetközi kapcsolataikat jól tudták kamatoztatni ezen a területen.²⁶

Az elit másik csoportját 800–1000 nagypolgári család képezte, a 100 munkásnál többet alkalmazó ipari és 20 alkalmazottnál többet foglalkoztató kereskedelmi vállalkozások tulajdonosai. A korábban kevésbé iparosodott magyar területek kiaknázása, a

24 Berend T. 2003. 179–183.; Romsics 2010. 54.

25 Hanák 2001. 43.; Gyáni – Kövér 2006. 102–103.

26 Dobszay – Fónagy 2005. 435–437.

viszonylag nagy belső piac, a gyors városfejlődés, a szabad verseny biztosította körülmények széleskörű lehetőségeket nyújtottak a nagyvállalkozók számára. A nagyipar kiépítése részben a hazai kereskedelmi tőkére épült, részben a birodalom iparosodottabb régióiból, illetve más európai országokból bevándorló vállalkozókhoz kötődött. Kiemelkedő szerepet játszottak ebben a folyamatban a magyarországi zsidó családok.²⁷

A nagypolgárság azonban hatalmas vagyona és a gazdaságában betöltött szerepe ellenére nem rendelkezett olyan politikai súllyal, társadalmi tekintéllyel, mint a főnemesség. Ezt a hátrányt egyesek nemesi címek megszerzésével próbálták ellensúlyozni, 26 zsidó család kapott bárói, 346 család köznemesi rangot. Mások házasság révén igyekeztek megszerezni a hiányzó tekintélyt. A tény azonban, hogy nem a modernizációt képviselő polgári szereplők képezték az igazodási pontot a bomlóban lévő rendi társadalom tagjai számára, hanem a polgárság egy része alkalmazkodott társadalmi kapcsolataiban, viselkedésében, életmódjában, esetenként mentalitásában is a tradicionális rétegekhez, igen negatívan hatott a polgárosodás folyamatára. A földbirtokos és nagyvállalkozó elitet egy vékony főtisztviselő és vezető értelmiségi réteg egészítette ki, az állami intézmények vezetői, bírák, tábormokok, tudósok.²⁸

A középosztály nagyobbik részét a középbirtokos réteg adta, a 100 és 1000 kh közötti földdel rendelkező mintegy 7–8000 család. Ezek döntő többsége a történeti köznemességhez tartozott. Ez a réteg gazdasági szerepét tekintve valamelyest veszített a befolyásából. Részben az ipar gyors fejlődése szorította háttérbe, részben a kevésbé jövedelmező tradicionális gazdálkodási mód. A 19. században bekövetkező változások, a jobbágyszabadítás, a köztelherviselés, a birtokok elidegeníthetlenségének megszűnése, a leányág örökösödése és a gazdaság korszerűsítésének elmaradása – az úri életforma fenntartása mellett a köznemesi birtokok csökkenéséhez, esetenként birtokvesztéshez vezetett. Az elszegényedő köznemes (a dzsentri) műveltsége, közéleti jártassága, társadalmi kapcsolatai révén többségében a köz- és magántisztviselői pályát választotta. 1910-ben a képviselők 48%-a, a kormánytisztviselők 57%-a volt nemesi származású. Ők adták a vármegyei tisztikar 76%-át (a főispánok 56%-át, az alispánok 77%-át) is. Ugyanakkor a középbirtokon gazdálkodók növekvő hányada, 1910-ben már mintegy 25%-a nem nemesi származású volt, hanem polgári birtokos és bérlő.²⁹

A magyar társadalom egyik sajátossága a nemesek nagy száma volt. A 19. század közepén mintegy 550 000 fő tartozott ebbe a kategóriába, ami 5%-os arányt jelentett. Ennél Európában csak a lengyel és a spanyol nemesség aránya volt nagyobb. A köznemesség nagyobb része azonban nem rendelkezett középbirtokkal, sokan már elvesztették korábbi birtokaikat vagy annak egy részét, másoknak eleve csak kisebb földtulajdonuk volt (kuriális nemes), esetleg a nemesi címmel egyáltalán nem kaptak földadományt (armalista nemes). Ezek egy része közszerződési pályák révén meg tudott kapaszkodni a középosztályban, többségük azonban a kisegyzisztenciák közé süllyedt, kisbirtokosként maga gazdálkodott, vagy elszegődött intézőnek, gazdatisztnek egy nagyobb birtokra, illetve kisiparral, kiskereskedelemmel foglalkozott. A nemesi

27 Romsics 2010. 56–57.

28 Gyáni – Kövér 2006. 102–103.; Pethő 1925. 125–130.

29 Hanák 2001. 46.

cím azonban ilyen esetekben is alapul szolgált a megkülönböztetéshez, és kölcsönzött némi tekintélyt.³⁰

A középosztály másik csoportját a középvállalkozó réteg képezte (6–7000 család), akik általában 10–100 munkást foglalkoztató ipari, vagy 5–20 alkalmazottal dolgozó kereskedelmi vállalattal rendelkeztek, háztulajdonosok, tőkepénzesek voltak. Fontos szerepet játszottak a modernizációban, a gazdasági innovációban és a polgári életmód, mentalitás elterjesztésében, mert az úri középrétegekkel szemben nyitottabb, az európai trendekhez igazodó szellemiséget képviseltek. A vidéki városokban főként ők jelentették a polgári mintát. Ez a réteg etnikailag vegyes összetételű volt, jelentős arányt képviseltek benne az örökös tartományokból vagy más európai országokból érkező német, cseh stb. polgárok, illetve a zsidóság képviselői.³¹

A középosztály harmadik nagy csoportját a köz- és magántisztviselők és a szabadpályás értelmiség alkotta. Ezek a pályák egyaránt keresettek voltak az elszegényedő köznemesség és a feltörekvő polgári elemek, köztük a zsidóság körében. 1910-ben a magántisztviselők 30%-a köznemesi, 40%-a zsidó származású volt. A köztisztviselők 22%-a nemesi, 10%-a zsidó felmenőkkel rendelkezett, míg ez az arány a szabadpályás értelmiség körében 8% és 39% körül mozgott. Mellettük a középpolgárság más képviselői, és kisebb számban kisvállalkozó és birtokos paraszt családok iskolázott gyermekei kerültek be ebbe a rétegbe.³²

A középosztály úri és polgári csoportjai, de még inkább a dzsentrí és a zsidó polgári rétegek között a századforduló időszakától éleződő ellentét jelentkezett. Ennek okai elsősorban a gazdasági és társadalmi viszonyok gyors változásában gyökereztek. A 19. század folyamán a történeti nemesi rétegek igyekeztek megőrizni földtulajdonon keresztül a gazdasági, a hivatali pozíciókon keresztül a közéleti, politikai vezető szerepet. A vagyonosodó hazai vagy bevándorló polgárok számára így elsősorban az alacsonyabb társadalmi presztízsű területek, az ipari, kereskedelmi vállalkozások és a szakértelmiségi posztok maradtak elérhetők. A 19. század végére azonban ezek a pozíciók felértékelődtek, míg a hagyományosan művelt, aprózódó földbirtok anyagi ereje, vagy a vármegyei hivatal tekintélyt adó szerepe csökkent. Mindez a középosztályokon belül fokozódó egzisztenciális rivalizálást váltott ki. A gyakorlati ellentétek mögött átfogóbb, a modernizációra, a társadalmi szerepekre, a nemzetfelfogásra, a politikai részvételre és a hatalomgyakorlásra vonatkozó elvi, ideológiai különbségek húzódtak meg. Az európai középosztályok két nagy történeti feladata, a gazdasági, társadalmi, mentális modernizáció, illetve a nemzetépítés és államszervezés elvált egymástól, és a különböző értékek, eltérő törekvések nyomán esetenként ellenhatásba kerültek, ami miatt sem az egyik, sem a másik folyamat nem lehetett kellő mértékben sikeres.³³

A kisegzisztenciák közé tartozott a fokozatosan bővülő birtokos parasztság. Ez a réteg életmódjában, tevékenységében, mentalitásában egyaránt elkülönült a nemességtől és a városi polgárságtól. A 19. század második felében azonban ebben a csoportban is

30 Berend T. 2003. 164–166.; Romsics 2010. 58–59.; Láng 1881. 65–69.

31 Dobszay–Fónagy 2005. 442–444.

32 Hanák 2001. 46.

33 Láng 1881. 57–59.; Romsics 2010. 59.

elindult a lassú polgárosodás, amelynek a gazdaságfejlesztés, a műveltség növelése, az önszerveződés, és az aktívabb közéletiség voltak a jelei. A parasztság vagyon, munkaszervezés és társadalmi presztízs tekintetében három nagyobb csoportra oszlott. Az 50 kh feletti nagygazdák (3%) rendszeres bémunkát alkalmaztak, gazdasági gépekkel és esetenként kisebb feldolgozó üzemekkel rendelkeztek. Az 5 és 50 kh közötti családi gazdaságok tulajdonosai képezték a parasztság törzsét (61%). Általában 15–25 kh földre volt szükség ahhoz, hogy azon birtokot fejlesztő piaci termelést lehessen folytatni. Kisebb terület csak intenzív kultúrák (zöldség, gyümölcs, szőlőtermesztés) esetén jövedelmezett ennyit, ezek azonban nagyobb ráfordítást és speciális szakértelmet igényeltek. A középparasztnak birtokaikat gyakran bérelt földekkel egészítették ki, és nagy hangsúlyt fektettek az állattenyésztésre. A termőterület 46%-át kézben tartó paraszti birtokok nevelték az ország számosállat állományának (ló, szarvasmarha, sertés juh, kecske) 60%-át. Az 5 kh alatti birtokkal rendelkező szegényparasztság (36%) saját gazdaságából általában nem tudott megélni, ezért rendszeres bémunkát vállalt. Folyamatosan fenyegette őket annak veszélye, hogy lecsúsznak a mezőgazdasági munkások közé.³⁴

A kispolgárság körébe tartoztak a néhány segéddel dolgozó iparosok, kereskedők, a segédet nem alkalmazó mesteremberek, falusi kézművesek, illetve az állami és helyi intézmények, a közlekedés, hírközlés, a fegyveres testületek érettségivel nem rendelkező tagjai, fizikai alkalmazottai (portások, gondnokok, altisztek). Ez a réteg, a középpolgárság viszonylag szűk keresztmetszete miatt átvett bizonyos modernizációs funkciót. A kiépülő gyáripár mellett számottevő gazdaság bővítő szerepet játszott, biztosította a lakossági ellátást, emelte a szakmai műveltséget. Ez volt a legmobilabb réteg, mely gazdasági fejlesztéssel, gyermekei iskoláztatásával igyekezett megragadni a középosztályba való feljutás lehetőségét. Életmód mintát közvetített az alatta lévő társadalmi csoportoknak, és ez volt a városi tömegkultúra egyik fő alakítója és fogyasztója. A kispolgárság szegényes életvitelű és a politikai jogok gyakorlásából kiszoruló alsó rétegei igen érzékenyek voltak a gazdasági vagy politikai krízishelyzetekre, melyek egzisztenciájukat alapjaiban ingathatták meg.³⁵

A városi nagyipari munkásság bizonyos szempontból önálló réteget képviselt, társadalmi helyzetét, rendszeres jövedelmét, életmódját, műveltségét tekintve azonban többségében a kisegzisztenciákkal azonos helyzetben volt. A munkások mintegy 50%-át kitevő szakképzett réteg számára általában elérhető volt a kispolgárság átlagos élet-színvonala. Életkörülményei, viselete, 2–3 szobás lakása, gyermekei taníttatása kispolgári mintákat követett, társadalmi törekvései, öntudatos közéletisége, szolidaritása viszont a többi munkásréteghez kötötte. A betanított munkásság társadalmi presztízsze, anyagi lehetősége szerényebb volt, de különösen a gyorsan fejlődő ágazatokban stabil megélhetéssel rendelkezett. A segédmunkások elsősorban a vidékről a városokba áramló parasztnak, mezőgazdasági munkások köréből kerültek ki. Ezt a réteget nagy fluktuáció, szerény kereset, ingadozó foglalkoztatás jellemezte, többségükben

34 Gyáni – Kövér 2006. 88–89.; Dániel 1911. 180–184.

35 Dobszay – Fónagy 2005. 445–447.

városszéli, egészségtelen lakásokban éltek, gyermekeiknek fiatalon munkát kellett vállalniuk. Kiszolgáltatott helyzetük ellenére a rendszeres jövedelem, a lassan emelkedő bérek, a bővülő szociális ellátás révén, körülményeik a napszámos rétegnél kedvezőbbek voltak.³⁶

Az egyes ágazatok között jelentős különbségek adódtak az elérhető jövedelmek tekintetében. Az ipari munkabérek 1910-ben a németországi bérek 60%-át, az oroszországinak viszont a 140%-át tették ki. A bányászat, a fémipar, a gépgyártás, a vegyipar, a közlekedés a jobban fizető szakmák közé tartozott, szemben a mezőgazdasági feldolgozóiparral. Az iparban dolgozó nők nagy része ez utóbbi területen kapott munkát. Főleg a textil- és élelmiszeripari vállalatok alkalmazták őket, a férfiakéhoz képest fele akkora bérezéssel. A női munkavállalók aránya az ipar és a forgalom területén az I. világháború időszakára elérte a 26%-ot.³⁷

A városi munkásrétegek legalsó kategóriáját a napszámosok és a házi cselédek alkották. Mindkét csoport döntően a faluról a városba érkező munkát keresők közül rekrutálódott. A városi napszámosok számára főként a korszak urbanizációs prosperitása, építkezések, szállítófeladatok jelentettek munkaalkalmat, de gyakran csak napról-napra éltek, mindenféle alkalmi munkát vállalniuk kellett. A házi cselédség tagjai általában 16–25 éves nők voltak, akik többségükben mezőgazdasági munkáscsaládokból jöttek. Legtöbbjük a házasságkötéséig szolgált, megkeresve a kelengye árát. A nagyobb település bővítette a házasság horizontját is, a gyári munkás, iparos- vagy kereskedősegéd, fizikai közalkalmazott jobb parti lehetett, mint a falusi napszámos. A cselédek nagy része a munkaadónál lakott, ami bizonyos mértékű stabilitást jelentett, de egyben személyes kiszolgáltatottsággal járt. A legtöbb házasságon kívüli gyermek cselédlányoktól született. Ezzel együtt, a városi napszámosok, házicselédek jövedelme éves viszonylatban 50–100%-kal is felülmúlhatta a mezőgazdasági munkásokét.³⁸

Az agrártársadalom legalsó rétegét a mezőgazdasági munkásság sokszínű csoportja alkotta. A gazdasági cselédség rendszerint éves szerződéssel dolgozott. Jövedelmét kisebb részben pénzben, nagyobb részben természetben (élelmiszer, tüzelő, ruházat, illetményföld) kapta. Az uradalmi cseléd, a béres a munkaadó birtokán, a majorságokban vagy a tanyákon lakott, így teljes idejével a gazda rendelkezett. A szerény anyagi biztonság (éves jövedelem) fejében személyüket tekintve függő helyzetbe kerültek a gazdával. A 19. században a törvények a cselédet a gazda háza népének tekintették, aki felett a birtokos fegyelmező jogot (testi fenyt) érvényesíthetett. A cselédség több rétegre oszlott, a legnehezebb helyzetben lévő béresektől a valamivel jobb anyagi helyzetben lévő és nagyobb mozgásszabadsággal rendelkező uradalmi kézművesekig és kocsisokig.³⁹

A mezőgazdasági munkások másik nagy csoportja, a napszámosok személyükben ugyan szabad munkavállalók voltak, a mezőgazdaság idényjellege miatt azonban átlagban csak 120–150 napot tudtak dolgozni, ez idő alatt kellett az egész éves jövedelmet

36 Sárkány – Szilágyi 2002. 250–253.; Rézler 1945. 35–39.

37 Fónagy 2001. 135–138., 201–202.

38 Romsics 2010. 62–63.; Szalay 1909. 12–16.

39 Gyáni – Kövér 2006. 92., 108–109.

megkeresni. Sajátos munkavállalási formát képviseltek a summás csapatok, akik sokszor az állandó lakóhelyüktől távol vállaltak munkát 1–3, ritkábban 5–6 hónapos csoportos szerződéssel. A summásoknál megtalálhatók voltak a többi mezőgazdasági munkásra jellemző munka és jövedelemformák. A feladatot a csoport vállalta, és a bért közösen kapták, kisebb részben pénzben, nagyobb részben természetben. A 19. század második felében a folyószabályozási és vasútépítési munkák révén egy új munkásréteg született, a földmunkások (kubikosok). Ezek szintén csapatban szerződtek el a nagyobb földmunkákra. Ennek hiányában jövedelmüket egyénenként, napszámmal egészítették ki. A mezőgazdasági munkások és kubikosok a városi munkás rétegeknél kedvezőtlenebb helyzetben voltak. A hosszabb (14–15 órás) munkaidő és a kevesebb bér mellett kimaradtak az iparban dolgozókat érintő szociális intézkedésekből is.⁴⁰

Az agrárnépesség fő problémáját az aránytalan birtokstruktúra, a nagybirtokrendszer és a nagyszámú nincstelen jelentette. 1910-ben a mezőgazdasági keresők között 1,6 millió önálló birtokost (és 1,2 millió segítő családtagot) tartottak nyilván, akik mellett 1,7 millió birtoktalan mezőgazdasági munkás dolgozott. A birtokosok között azonban 1000 kh feletti nagybirtokkal csak 0,2%, 100–1000 kh közötti középbirtokkal 0,8% rendelkezett. Ez az 1% birtokos tartotta kezében a termőterület 48%-át. A birtokosok 46%-ának 5–100 kh közötti gazdasága volt, míg a maradék 53% 5 kh alatti birtokos csak a termőterület 6%-a felett rendelkezett. A korszak folyamán fokozatosan nőtt az önálló kisbirtokosok aránya, elsősorban városok és községek parcellázták fel határuk egy részét. A mezőgazdasági munkásság mintegy másfélmillió tömege azonban változatlanul igen nehéz körülmények között élt.⁴¹

A jövedelmi viszonyok Magyarországon sok tekintetben aránytalanabban alakultak, mint az örökös tartományokban, vagy a nyugat-európai államokban. A hatalmas vállalkozói és nagybirtokosi bevételek és a filléres napszámbérek, a közszféra alsó szintjeit is jellemző kereseti stabilitás és a párhuzamos piaci szintek ingatag jövedelmei, a gyári szakmunkás növekvő bérezése és a magániparos fele akkora bevétele különböző módokon a polgárosodás problémáit jelezte, és növelte a társadalmi feszültségeket. A közalkalmazottak 11 fizetési osztályba sorolva végezték a munkát és kapták a jövedelmüket. Az I. osztályba tartozó kormányfő 1880 körül 20 000 forintot, a X. osztályba sorolt segédfogalmazó 600 forintot keresett, míg az örökös tartományokban ez 12 000 forint, illetve 1200 forint körül alakult. Ausztriában tehát jobban kerestek az alacsony beosztásúak, fizetésük elérte a miniszterelnök jövedelmének egytizedét, Magyarországon viszont az eltérés több mint harmincszoros volt. 1910-re ez a nagy különbség valamivel csökkent, mert időközben a bérek az alsóbb fizetési osztályoknál magasabb arányban növekedtek, a különbség azonban így is közel húszszoros maradt. A közalkalmazottaknak azonban ez is stabil jövedelmi előnyt biztosított az ipari munkásokkal szemben. A legalsó, XI. fizetési osztályba tartozó elemi iskolai tanító éves jövedelme átlag 2,5-ször annyi volt, mint egy gyári munkás bére.⁴²

40 Dobszay – Fónagy 2005. 453–455.; Ecséri 1898. 86–87.

41 Romsics 2010. 52.

42 Gyáni – Kövér 2006. 96–97.

A magyar társadalom egy másik problémája a mobilitás alacsony szintje volt, ami-ben a születési előjogok, a merev társadalmi szemlélet és az ehhez igazodó iskoláztatási szokások is szerepet játszottak. A saját erőből történő vagyonosodás nem ért el olyan szintet, hogy nagyobb tömegek számára feljebb lépési lehetőséget biztosított volna. A merev szokások miatt a házasság is csak egyedi esetekben nyitott utat felfelé. A mobilizáció a legtöbb ember számára reálisan elérhető módját az iskoláztatás jelenthette. Továbbtanulni középiskolában főként a tisztviselő és értelmiségi családok gyermekeinek volt esélye, kisebb mértékben az iparos és kereskedő családból származóknak. 1910-ben a polgári iskolában a tanulók 13%-a érkezett agrárcsaládból, 43%-a iparos és kereskedő, 39%-a pedig tisztviselő és értelmiségi családból. A gimnázium esetében 20%, 29% és 46% volt ez az arány. Az egyetemisták 65%-a tisztviselő és értelmiségi közegből származott, ez a réteg kétharmados arányban újratermelte önmagát. Az iparos és kereskedő családok gyermekei 19%-ban, az agrárnépességé 14%-ban voltak jelen az egyetemi hallgatók körében.⁴³

Az egyes társadalmi rétegek közötti szakadékok jól jellemezték a társadalmi kommunikáció merev formái, az egyenlőtlen tiszteletadás, az alulról fölfelé kötelező magázás és a fölülről lefelé, kortól és nemtől függetlenül általános tegezés. A hercegek kegyelmes, a grófok méltóságos és a bárók nagyságos megszólítása, ami a köznemesség esetében a tekintetes, illetve nemzeti formát öltötte. Hasonló volt a helyzet a hivatali ranglétra különböző fokain állók esetében is, az I–II. fizetési osztályba tartozókat kegyelmes úrnak kellett szólítani, a III–V. osztály esetében a méltóságos, a VI. osztálynál a nagyságos, a VII. osztálynál a tekintetes megszólítás volt a kötelező. Mindez azonban csak felfelé érvényesült, a magasabb státuszú személyt az alacsonyabb iránt semmi sem kötelezte. Mindez nemcsak egyes személyek, hanem különböző országos vagy megyei, városi intézmények esetében is érvényesült. A nemeseknek és az uraknak kijáró előjogok, a megszólítás, a viselkedés merev szabályai, a társasági élet, a pihenés és szórakozás elkülönülő terei, a párválasztás szűk horizontja és a mobilizáció alacsony szintje mind nehezen átléphető rétegekre tagolta a magyar társadalmat.⁴⁴

A politikai jogok gyakorlása alapvetően népképviselési alapon történt, a választójog azonban szigorú feltételei voltak. A kiegyezés időszakában 300 forint értékű házingatlan vagy egynegyed telek termőföld jelentette a vagyoni cenzust, a nőket, a cselédeket, a tanoncokat pedig eleve kizárták a politikai jogok gyakorlásából. 1874-től adócenzust vezettek be, amely a lakosság 6%-ára szűkítette le a már korábban is igen korlátozott választójogot. Az 1913-as reform után ez az arány elvileg 9%-ra emelkedett, amit Budapesten és a törvényhatósági jogú városokban titkosan, máshol nyílt szavazással gyakorolhattak. Ezen törvény alapján azonban nem volt referendum. A helyhatósági választások hasonló szabályok szerint zajlottak. A helyi és törvényhatósági képviselőtestületek két csoportból álltak: a képviselők 50%-át választották, a másik 50%-ot a legtöbb adót fizető polgárok (virilis) alkották. Ebben az az elv érvényesült, hogy a legnagyobb anyagi hozzájárulást fizetők közvetlenül részt vehessenek a döntésekben.

43 Sasfi 2014. 105–107.

44 Gyáni – Kövér 2006. 103.

Ezzel együtt, a dualizmuskor társadalma sajátos átmeneti állapotot tükrözött (térben és időben), nyugati és keleti, modern és tradicionális sajátosságok összetett struktúráját mutatva.⁴⁵

Hivatkozott irodalom:

- Ajtay József: A nemzetiségi kérdés. Budapest, 1914, Pesti Könyvnyomda.
- Beluszky Pál: A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón. In: Kövér György (szerk.): Magyarország társadalomtörténete. I. köt. Budapest, 2002, Nemzeti Tankönyvkiadó. 201–221.
- Berend T. Iván: Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században. Budapest, 2003, História – MTA.
- Bóhm Antal: A XX. századi magyar társadalom. Budapest, 1999, Korona.
- Dániel Arnold: Föld és társadalom. Budapest, 1911, Athenaeum.
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: Magyarország társadalma a 19. század második felében. In: Gergely András (szerk.): Magyarország története a 19. században. Budapest, 2005, Osiris. 397–459.
- Ecseri Lajos: Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság. Budapest, 1898, Lampel.
- Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. In: Erdei Ferenc: A magyar társadalomról. Budapest, 1980, Akadémiai. 291–346.
- Faragó Tamás: Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18–20. században. In: K. Horváth Zoltán – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): Léptékváltó társadalomtörténet: tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Budapest, 2003, Hermész Kör – Osiris. 446–474.
- Fónagy Zoltán: Modernizáció és polgárosodás. Debrecen, 2001, Csokonai.
- Gerő András: Az elvesztett magyar „aranykor”. In: Markó György – Schmidt Mária (szerk.): Európai testvérháború 1914–1918. Budapest, 2014, Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány. 51–66.
- Gerő András: Elsőpró kisebbség. Budapest, 2017, Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.
- Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 2006, Osiris.
- Hanák Péter: A századforduló. In: Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): 20. századi magyar történelem. Budapest, 2001, Korona. 33–60.
- Katus László: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. In: Kövér György (szerk.): Magyarország társadalomtörténete. I. köt. Budapest, 2002, Nemzeti Tankönyvkiadó. 142–160.
- Kelemen Elemér: A magyarországi népoktatás a dualizmus korában. In: Donáth Péter – Farkas Mária (szerk.): Filozófia – Művelődés – Történet. Budapest, 2001, Trezor. 57–72.

45 Gerő 2017. 88–89.; Gyáni – Kövér 2006. 115–117.

- Klinger András: Magyarország népessége a népszámlálások alapján. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH. 295–316.
- Kovacsics József: Magyarország népessége 1787–1870. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája 896–1995. Budapest, 1997, KSH. 249–270.
- Kövér György: Iparosodás agrárországban. In: Kövér György (szerk.): Magyarország társadalomtörténete. I. Budapest, 2002, Nemzeti Tankönyvkiadó. 264–286.
- Láng Lajos: Társadalmi deficit. Budapest, 1881. Kilián.
- Mocsáry Lajos: Néhány szó a nemzetiségi kérdésről. Budapest, 1886, Singer és Wolfner.
- Nagy Mariann: A nemzetiségi régiók a magyar (mező)gazdaság térszerkezetében a 20. század elején. In: Csibi Norbert – Schwarzwölder Ádám (szerk.): Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon. Pécs, 2018, Kronosz. 213–236.
- Pethő Sándor: Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története. Budapest, 1925, Enciklopédia Rt.
- Rézler Gyula: A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914. Budapest, 1945, Faust.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2010, Osiris.
- Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós: Magyar néprajz VIII. Társadalom. Budapest, 2002, Akadémiai.
- Sasfi Csaba: Reprodukció és mobilitás. A középfokú oktatás társadalmi funkciói a dualizmusban. Korall, 15. évf. (2014) 56. sz. 96–117.
- Szalay Sándor: Városi cselédkérdés. Budapest, 1909, May.
- Szarka László: Kisebbségi léthelyzetek, közösségi alternatívák. Budapest, 2004, Lucidus.
- T. Kiss Tamás: A dualizmus kori Magyarország kultúr/politikai problémája: az analfabetizmus. SZÍN, 17. évf. (2012) 2. sz. 25–44.
- Thirring Gusztáv: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Budapest, 1904, Kilián.
- Tóth Zoltán: A népesség gyarapodása és polgárosodása. In: Gergely András (szerk.): 19. századi magyar történelem 1790–1918. Budapest, 1998, Korona. 405–416.
- Wetzel Tamás: A bevándorlás kérdése Magyarországon. Budapest, 2011, Publiikon.
- Wittmann Ernő: A nemzetiségek önrendelkezési jogának múltja és jövője. Budapest, 1918, Franklin.
- Zigány Zoltán: Népoktatásunk reformja. Budapest, 1918, Új Korszak.